

Grigorij POMERANC

SLIČNOSTI RELIGIJA I DIJALOG KULTURA*

U velikoj ostavštini Franka Buchmana (1878.-1961.)¹ posebno me se dojmila misao: "Jedna osoba, plus Bog, je većina!" Neobična je i dojmljivo paradoksalna struktura toga aforizma, i prisiljava nas na razmišljanje. Očito da je ovaj aforizam za samoga Buchmana izrastao iz nenadanoga rasvjetljenja u kojem je doživio snažnu želju za bližim sjedinjenjem s Kristom. Buchmanovo životno iskustvo pokazuje da je osoba, koja se sjedinila s Bogom, spremna na preobrazbu. Bez te spremnosti nemoguće je spoznati volju Božju, dopuštati Bogu da u nama djeluje i tako slijediti Božje vodstvo. Buchmanov paradoks ne može biti sveden na matematičku jednadžbu, kao jedan više neizmjereno. Drugi dio ove jednadžbe – neizmjernost – ne možemo podvrgnuti mehaničkim proračunima. Bog se objavljuje iznutra. Kao što stoji u Bibliji, "kraljevstvo Božje je u vama", jer Bog vodi također iznutra, iznutra

* *Napomena prevoditelja:* Autor je ruski filozof, r. 1918. god. Diplomirao je ruski jezik i književnost u Moskvi te 1939. god. napisao disertaciju o Dostojevskom, ali su je ocjenjivači proglasili antimarksističkom i doktorat mu nije priznat. Za vrijeme Hitlerove agresije na Rusiju borio se u ruskoj vojsci te stupio u komunističku partiju iz koje je istjeran 1946. god. Osuđen je na pet godina zatvora za "antisovjetsku agitaciju". Do 1990. god. bilo je zabranjeno objavljivanje njegovih djela u Rusiji. Član je Akademije prirodnih znanosti, odsjek Čovjek i okoliš i Društva ruskih pisaca. Piše o filozofiji religije, sociologiji i povijesti kulture. U Cauxu, Švicarska, izašla mu je 2004. god. knjiga *The Spiritual Movement from the West*. Ovo predavanje održao je u Cauxu 15. kolovoza 2008. u okviru međureligijske konferencije Kako razvijati dijalog kultura. On je govorio ruski a nama slušateljima je razdijeljen engleski prijevod izlaganja.

¹ Socijalni radnik iz SAD koji je završio protestantsku teologiju, neko vrijeme bio odgojitelj mladića a zatim se neposredno prije Drugoga svjetskog rata posvetio Moralnom naoružanju, pokretu pomirenja motiviranoga vjerom. U taj pokret prihvaćao je kršćane svih konfesija ali i muslimane, budiste, hinduse. Njegovo djelo danas se zove *Inicijativa za promjenu*. To je fondacija sa sjedištem u Švicarskoj koja ima ogranke u drugim zemljama Europe, Amerike, Azije i Afrike.

jača, daje mudrost za otkrivanje prekretnice u odnosima među ljudima i okolnosti da jedna osoba može voditi drugu.²

Ovu situaciju možemo usporediti s Cezarom kada je prelazio Rubikon ili s Lenjinom kada je odlučno zgrabio vlast, i tako dalje. Međutim, to je krivo, jer poziv koji nekoga tjera da poduzme rizik koji će završiti pobjedom ili smrću može biti veoma različit od onoga što nekoga zove na unutarnju preobrazbu, da postane "novi Adam" kako kaže sv. Pavao. Motivi naših heroja veoma često ograničeni su na misli i osjećaje "staroga Adama" (ili neotkupljenoga čovječanstva). Buchmanova "jedna osoba" nije takva. Ona nastoji nadvladati staroga Adama u sebi. Mora raskinuti sve veze sa svijetom taštine te postići izvjesnu vrstu samoće – onu o kojoj govori veliki katolički mističar Thomas Merton u svojoj *Filozofiji samoće* (*Philosophy of Solitude*). Takva osoba treba postati čist list papira po kojem će Bog pisati. Treba otvoriti vrata unutarnjega kraljevstva, pustiti Boga unutra, dopustiti Bogu da u njoj slobodno djeluje.

Ovdje iznosim parabolu iz hasidske tradicije.³ Jednoga dana skupina vjernika obratila se hasidskom mudracu nizom pitanja. Međutim, mudrac je prvo postavio njima pitanje: "Gdje je Bog?" Posjetioци su počeli ponavljati ono što su pročitali u Svetom Pismu: da je Bog svuda prisutan, itd. Mudrac je uzvratilo: "Ne! Bog je svagdje gdje ga čovjek pusti unutra!" Imao je na umu da svi ljudi imaju slobodnu volju odabrati pakao ili raj, pustiti unutra taštinu svijeta ili tihi glas iz velike tišine.

Stari Adam okreće se od kontemplacije i tišine u kojoj se može čuti taj duboki unutarnji šapat. Raj mu je dosadan. Zavedu ga njegove strasti, a onda ga ostavljaju opustošena. Ova vrsta opustošenja uključuje vrlo mračan oblik samoće. Međutim, postoji i drugačija samoća koja je puna svjetla, nešto što je sjajno opisao njemački pjesnik Rainer Maria Rilke. To je samoća sveobuhvatne ljubavi koja je nepristrana i spremna svakome pomagati, samoća koja je iznad taštine partijsko-političkih i nacionalističkih strasti. To je samoća novoga Adama koji je otvoren Božjoj samoći. Ta samoća može razlikovati kada točno treba slijediti slovo zakona a kada se dati manje voditi od formalnoga slova zakona te djelovati više na crti duha zakona.

Pravoslavni svećenik mitropolit Londona Anthony Sarozhkij, koji je umro 2004. god., vrlo dobro je opisao odnos između slova zakona i Duha Božje volje. Jednom je rekao: "Kako god načela bila lijepa, istinita i pravedna, nikada ne mogu izraziti božansku dinamiku koja je uvijek nova

---

² Citat iz Lk 17,20 s time da grčki izraz *enthôs hymon* znači "među vama" i "unutar vas". Mogao se odnositi na to da po Isusovim djelima i riječima nastupa kraljevstvo Božje - napomena prevoditelja.

³ "Hasidim" - pobožni, to su rabini iz vremena Hasmonejaca koji su se suprotstavljali helenizaciji. Pokret koji je prethodio farizejima - napomena prevoditelja.

i nepredvidljiva te ide dalje od ljudskoga shvaćanja. To je bitno svojstvo Božjega djelovanja. Trebamo ići dublje od načela, a ta dubina daje nam vrijeme, smirenost i čistoću srca da gledamo dublje u narav povijesti i narav života. Takva kontemplacija i duboka pažnja omogućuju nam da uočimo Božji trag, bitnu nit stvari, onu zlatnu nit koja pokazuje kamo nas Bog vodi kompliciranim svijetom oko nas. Mudrost je uroniti svoj pogled u Božju dubinu te u dubini života tražiti Božje tragove, ići dalje od ljudskoga razuma i logike te djelovati onako kako nas Bog uči.”

Pogledi mitropolita Antonya ponekad su prokazivani kao mistični anarhizam. Ipak, imajmo na umu da Pavao ističe prednost Duha nad mrtvim slovom, da Duh oživljuje a slovo ubija. Međutim, uvijek postoji trenutak kada bilo koje načelo postaje krivo. Srednjovjekovni filozof i teolog Toma Akvinski govorio je o ovom kada je isticao da vrlina može postati mana: štedljivost postaje škrtost, pretjerani oprez postaje kukavičluk, itd. Kako se to događa?

Zamislimo kulturu kao vijenac cvijeća u kojem su isprepletene mnoge ideje, načela i zakoni. Svaki dio vijenca je ispravan ako je uravnotežen u odnosu na druge dijelove. Međutim, ako jedna grana počne neograničeno rasti, razvija se ukrivo. Poremećena je ravnoteža i vijencu prijete rasulo.

Možemo ovo također gledati kao jedinstveni krug koji predstavlja istinu u njezinoj punoj cjelini, ali se može pretvoriti u riječi. Riječi i načela zapravo su kao tangente na krugu. Ispravne su gdje god skoro dodiruju krug. Kad se šire dalje od linije kruga u smjeru neizmjernosti, postaju sve više i više apsurdne.

Mitropolit Anthony osvijetlio je ovo s nekoliko jednostavnih primjera. Jednom mu je došao neki mladić te mu dobio: “Gospodine, Vi ste loš kršćanin!” Mitropolit Anthony je odgovorio: “Da. Ja jesam loš kršćanin. Ali zašto to govorite?” Mladić je odvratio: “Jer ne prihvaćate apsolutnu istinitost izreke: ‘Ne suprotstavljaj se zlu!’” Mitropolit Anthony na to je odgovorio: “Zamislimo da ste pošli na šetnju sa svojom zaručnicom. Približi vam se neki huligan, Vas odgurne i nasrne na Vašu zaručnicu. Što biste učinili?” Mladić je odgovorio: “Pao bih na koljena i molio za njega da odustane od svojih nemoralnih želja.” Mitropolit je nastavio: “A ako bi on nastavio s nasrtanjem?” Mladić je kazao: “Tada bih počeo moliti da njegovo nasrtanje ne urodi zlim posljedicama.” Mitropolit Anthony na to je zaključio: “Kad bih ja bio Vaša zaručnica, potražio bih drugog kandidata za udaju!” Tako stvari stoje sa zapovijedi o neopiranjju zlu.

Isto vrijedi o apsolutnoj obvezi govorenja istine. O tome postoji jedan primjer iz Staljnova vremena. Postojao je pisac koji se zvao Daniel Andreev, inače veliki religiozni mislilac i pjesnik, koji je jednom glasno čitao skupini prijatelja iz svoga romana što ga je Staljin bio zabranio. Ispalo je da je netko od nazočnih prijatelja bio doušnik pa je tužio sve čijih se

imena mogao sjetiti. Andreevljeva žena Ala sjetila se za vrijeme saslušanja imena osoba koje su bile nazočne čitanju te ih otkrila istražitelju. Svaki je odležao deset godina zatvora. Kad je Staljin umro i oslobođeni zatvo- renici što ih je bio pozatvarao, pitali su Alu da pojasni svoj postupak. Od- govorila je: “Kršćanka sam i nisam mogla lagati!”

Bog, kojemu smo dopustili da djeluje u našoj duši, zna kada se smiju prekršiti pravila zapisana u djelima proroka i kada treba slijediti odredbe knjiga. Dok godinama možemo hodati dobro utrtim stazama, ipak ima prilika kada je nužno prekršiti zapovijedi, kao što je sam Isus prekršio odredbu o subotnjem poćinku.

Moralnu istinu ponekad dobije neki pjesnik ili umjetnik, a ne mo- ralist. Pjesnikinja Marija Petrović ima nekoliko divnih stihova o tome:

Misliš da je istina jednostavna?

Onda nam je kaži.

I vidjet ćeš da ti se usne ne mogu pokoriti,

Jer žele lagodnost u lažima.

Najdublji ljudski osjećaji ne mogu se izreći rijećima. Ni najdublje vjerske istine ne mogu se toćno izraziti rijećima. Kad je prema izvješću Evandelja Poncije Pilat upitao, što je istina, Krist je šutio. Kad su pred Krista doveli grješnicu, on nije odgovorio slovom zakona nego je farizeji- ma pokazao da Bog nije rijeć zapisana u nekoj knjizi koja bi djelovala izvana snagom autoriteta, jer Duh Sveti koji svuda puše, djeluje iznutra u srcu, ako je potrebno, unatoć svim rijećima što stoje u knjigama.

Vratimo se navodu koji sam uzeo od Buchmana te razmišljajmo o “većini” koju Bog čini mogućom. Je li Buda uspio pridobiti većinu? Je li Krist uspio? Na prvi pogled “da”. Cijele zemlje postale su budistićke ili kršćanske. Međutim, mitropolit Anthony imao je pravo kada je u jednom od svojih posljednjih govora kazao da nema kršćanskih država nego po- stoje samo pojedini kršćani. Sveti nauk zadržava izgled svetosti dok se ši- ri, ali s vremenom gubi svoju dubinu i blistavost te postaje mrtvo slovo, obred bez života. Preporod u duhu svetoga nauka može se dogoditi samo uz borbu. Veća nesreća nije zapravo progon nego kompromis koji nastaje u pogodnostima što ih osiguravaju moćnici. Veliko širenje kršćanstva ne znaći pobjedu Krista u krutim i varljivim srcima.

Krist nije stvorio novu religiju. Stvorio je slobodu za odstupanje od slova knjige, kad se dotićna knjiga odvoji od života i počne lagati. Među- tim, pokazalo se da je ta sloboda preteška narodima svijeta. Slijedili su pravila u veoma strogom smislu, čak i kad su postupali protivno diktatima srca ili potpuno napustili pravila.

Duh kršćanstva preuzimao je pogansku podlogu dok se širio pove- zujući se s pućkim obićajima. To se dogodilo i s budizmom.

Zbog mnoštva razloga, koje ovdje ne možemo navoditi, oblikovan je

sustav kulturnih svjetova koji su odijeljeni jedan od drugoga geografijom, kako što je slučaj s Indijom i Kinom, ili hostilnošću kao što je slučaj s kršćanstvom i islamom. Odnosi među ovim svjetovima su zamršeni i protuslovnii.

U svijetu Sredozemlja kulture su oblikovane na relativno omeđenom prostoru. Sučeljavale su se jedna s drugom, bivale razarane i prepodarale su se. Tijekom povijesti raskidale su s arhaičnim oblikom razmišljanja kojemu je svojstvena jednostavna cjelovitost. Ovdje su se prvi put razišle filozofija i religija. Grci su ovdje preuzeli prvenstvo u filozofiji, plastičnim umjetnostima i književnosti, Rimljani su postali prvaci u administraciji i zakonodavstvu, a Židovi u provedbi religijske obnove. Ovdje je nastao oštar odabir između politeizma i monoteizma. Ogromna većina bila je naklonjena politeizmu, podjeli neba na dijelove. Unatoč svemu, počeo se razvijati židovski monoteizam. Moguće je da je tome procesu pridonijelo iskustvo egipatskoga i babilonskoga sužanjstva te pomanjkanje domovine i življenje u tuđoj zemlji, s tuđim bogovima. Kao protuteža, razvio se kult nevidljivoga Boga. Taj Bog nije bio vezan ni uz koju zemlju, etnički je bio čist, ali veoma zahtjevan.

Prošlo je tisuću godina dok su političari i čelnici višejezičnih imperija ustanovili da im je potrebna religija s vjerom u jednoga Boga. Duhovno jedinstvo nisu mogli stvoriti ni u Egiptu ni panteon u Rimu, a u konačnici je kršćanstvo, koje je bilo strano Rimu, nevoljko prihvaćeno u Rimu i prilagođeno potrebama carstva. Nastala je nova knjiga iz Staroga i Novoga Zavjeta. Međutim, u 7. st. povijesne prilike dovele su do pojave novog proroka pa je nastala treća sveta knjiga, Kur'an, koja je odgovarala duhovnim potrebama istočnog Mediterana. U tijeku vremena, mediteranski svijet ujedinjen je u vjeri u jednoga Boga, ali i podijeljen tri ma svetim knjigama. Svaka od njih tražila je bezuvjetno podlaganje pa su u ime svetih knjiga vođeni veoma nesveti ratovi.

Prema Maxu Weberu, monoteizam je demistificirao svijet, oslobodivši svijest od mnogih praznovjerja, utrvši put za pragmatičnu uporabu prirode u prilog ljudskom prosperitetu. Međutim, sve ovo imalo je također fatalnih posljedica koje su postupno nastajale. Jedna od njih je netolerancija.

Tolerancija je u Europi prihvaćena veoma kasno, nakon Tridesetogodišnjega rata u 17. st. koji je opustošio Njemačku. Tada je već nastala nova era u kojoj je filozofija ponovno zadobila nezavisnost te osudila religijski fanatizam. Tako je tolerancija rođena izvan religije te je potisnula religiju na drugo mjesto. Ovaj proces sekularizacije kulture postupno je oslabio osjećaj za vječno pa je suvremena Europa postala poslijekršćanska.

U Indiji i Kini bilo je sasvim drugačije. Nisu postojale različite riječi za religiju i filozofiju. Nerazdjeljivost religije i filozofije znači da je razvoj religijskih ideja zadobio filozofsko obilježje. Već je u vedskim himnima, koji su bili sastavljeni na prijelazu iz drugog u prvo tisućljeće pri-

je Krista, postojala izreka: “Mudri ljudi nazivaju istu pticu različitim imenima.” Razlike među bogovima nadomještene su razlikama među imenima za istu božansku silu.

Slika o istoj ptici počela se rasplinjavati u zamagljeni bezdan. U kompliciranijim oblicima religijske svijesti, kao što su brahmani (koji svoje ideje nisu dijelili s drugim ljudima) slike o bogovima nisu bile toliko pročišćavane (iako se i to događalo) koliko potiskivane u stranu. U izvjesnim religijsko-filozofskim sustavima bogovi su pripadali u svijet iluzija zajedno za svijetom koji ljudi zamjećuju osjetilima. Osoba koja bi otkrila istinu, koja bi čak u tijeku svoga života našla slobodu, stavljena je iznad bogova. U srednjovjekovnom monoteističkom svijetu, kršćana ili muslimana, za to bi vas osudili na smrt. Međutim, u Indiji je bilo dovoljno navesti vedске tekstove, jer je postojala potpuna sloboda tumačenja vedskih tekstova. Istina, junak indijskih epova Rama ubio je Šudru kao čovjek iz niže kaste zato što je čitao vedске tekstove.

Neki brahmani prihvaćali su postojanje Išvara, stvoritelja svijeta. Međutim, postojala je i tendencija neišvara koja je priznavala samo dvije zbilje: Atman i Brahman.

Što je Brahman? Najjasnije ga je prikazao Ramakrišna, indijski svetac iz 19. st.: “Ocean Brahmana pod utjecajem vjere dobiva oblik boga koji je rođen u duši vjernika.” Brahman je mistični ocean. Ako sliku o oceanu dalje razvijemo, možemo shvatiti Atman kao dio oceana, neku vrstu zaljeva, koji je trenutak osobnoga ulaska u vječnost. Prema filozofiji staroga brahmanizma, kako je izražena u velikom indijskom klasiku poznatom kao Upanišada, najviše mistično iskustvo ne može se izraziti riječima. U najstarijim mističnim tekstovima mudrac odgovara na sve pokušaje definiranja Atmana izrekom: “Ne to, ne ono!”

U jednom drugom starom Upanišadu, kada jedan otac poučava sina kako će postići vječnost, svaku pouku zaključuje riječima: “Ti si taj!” Druhim riječima, ti sam nisi predmet definicije. Ista crta može se naći i u budističkom nauku. Budizam je nikao na tlu starinskoga brahmanizma Upanišada. Budu shvaćaju kao poistovjećenoga s onim što je nerazumljivo. Ako su vedski pisci čitani samo od brahmana, Buda je svakome otvorio put prema vječnosti i besmrtnosti, a ta razlika bila je povod za brojne rasprave.

Budizam je bio indiferentan prema pitanju kasta, jer se obraćao samo pojedincu, upravo kao što je kršćanstvo bilo indiferentno prema tome hoće li Židovi zadržati svoje tradicije ili biti asimilirani u kršćansku kulturu. S vremenom je budizam bio istjeran iz indijske kulture u kojoj je rođen, kao što je kršćanstvo bilo odstranjeno iz židovskih zajednica. Ipak treba istaknuti da se u Indiji taj proces događao mirno. Neki vjernici jesu spaljivali sami sebe kao dokaz svoje duboke vjere, ali nisu spaljivali niti vješali ikoga drugoga, kao što je nedavno u Sudanu bio obješen Mahmud

Taga zato što je imao neke osobne ideje o Kur'anu. Tolerancija je ugrađena u samo tkivo indijskih i kineskih religija. Ona nije došla iz filozofije i prirodnih znanosti kao u Europi i nije potkopala religiju. A u današnjoj Indiji i na Dalekom istoku nema krize vjere.

Kako u Indiji tako i na Dalekom istoku nema razlike između filozofije i religije. Određeni nauk može biti okrutno materijalistički, mistički, misterijski ili paradoksalni, ali su svi tekstovi zadržani. Konfucijevci su nastavili prepisivati tekstove koji osuđuju konfucijevske ideje poput crva koji nagrizaju državu. Kada su budistički propovjednici prvi put stigli u Japan, smatrali su bitnim naučavati konfucijevsku etiku držeći je korisnom za mladu japansku državu, iako je nastavljena polemika između konfucijevstva i budizma.

Stoga se pitamo, u kontekstu svijeta gdje su kulture daleke jedna od druge poput različitih planeta, koje je značenje riječi "većina" kako su je upotrijebili brahmani? Navikli smo na ideju da su se europske kulture razvijale po dijalogu nacija koje stalno nadomještaju jedna drugu na vodećem položaju.

Sada pak kulture nisu više izolirane jedna od druge i počinju zajednički djelovati, a ova interakcija razvila se na način koji mi Europljani nismo očekivali. Globalnu civilizaciju ne oblikuju Velika Europa niti Velika Amerika. Valja nam razmisliti kako stvarati dijalog s veoma različitim kulturama od kojih nemaju sve zajedničko kulturno porijeklo u starom Sredozemlju.

Očito je da vodstvo izmiče od Europe i Amerike te izgleda da ga nadomješta izvjesni dijalog u kojemu su kulturni svjetovi Azije jednako-pravni partneri.

Na žalost, nemam prostora da detaljno govorim o Rusiji niti o izvornoj civilizaciji Tibeta. Htio bih promatrati kao cjelinu sustav u kojem su komponente monoteistički svijet i veoma drugačiji svijet kojemu pripadaju indijske i kineske kulture. Čini mi se da taj globalni sustav nije stvoren bez više svrhe ili volje te da čovječanstvo kao cjelina još nije stvoreno nego je u procesu stvaranja. Pojam "većine" u brahmanskom smislu ne pripada ni kršćanskom ni muslimanskom svijetu, niti Južnoazijskom kojemu bi centar bila Indija, niti Dalekom istoku, nego pripada duhu dijaloga koji lebdi iznad religijskih razlika.

Jedna značajna zgoda u ovom dijalogu bila je konferencija koju je organizirao John Main Seminar o kršćanskoj meditaciji u Londonu 1994. god. Dalai Lama je predložen za pročelnika konferencije. Prihvatio je i odabrao za analizu sedam dijelova evanđelja koje je trebalo uspoređivati s tradicijama lamaizma. Za vrijeme konferencije on je raspravljao o problemima starijih religija sa supredsjedateljem, jednim benediktincem, te se s njime složio. Svaki dan te konferencije počeo je meditacijom. Dalai Lama bi zapalio svijeću, drugi su zapalili svoje svijeće i zatim pola sata provo-

dili u šutnji. Neki od sudionika izjavili su da su kroz tih pola sata osjećali dublje duh jedinstva, koje nisu zamračivale razlike riječi. Radovi s ove konferencije objavljeni su 1997. god. te obuhvaćaju i glosar budističkih izraza za kršćane i kršćanskih izraza za budiste.

Posebno se sjećam definicije vječnosti. Vječnost nije “beskonačna dosadna frustracija nego prodor iznad svakog dualizma, uključujući dualizam početka i svršetka”. Razmislimo li dublje o ovim riječima, nastaje osjećaj potpune harmonije. Također se sjećam jednoga govora Dalai Lame u Oslu. Govorio je o svome hodočašću u Svetu Zemlju kršćana, nakon kojega je organizirao hodočašće kršćana u svetu šumu budista u Indiji.

To je jedan od najvažnijih putova dijaloga, ali dakako ne jedini. Tako npr. dijalog umjetnosti ide veoma široko.

Razmišljam o jednom događaju 1946. god. kada je violinist Yehudi Menuhin, upravo u vrijeme nervoze oko jedne njemačke delegacije u Cauxu, pošao u Njemačku i svirao na nizu koncerata. Tijekom svoga života razmišljao je o ulozi umjetnosti u zbližavanju naroda, a malo prije svoje smrti došao je u Moskvu da o tome raspravlja na jednom susretu koji je trajao nekoliko sati.

Studirao sam problem dijaloga s islamom i slažem se sa g. Sahnounom da te teškoće ne moraju vječno trajati. Provale fanatizma su privremena okolnost uvjetovana kulturama a ne predstavljaju stalno obilježje islama. Maurska Španjolska (Andaluzija), za vrijeme vladavine emirâ te prije invazije s Juga i sa Sjevera, bila je najtolerantnija država u Europi. Muslimani, kršćani i Židovi mirno su surađivali u stvaranju cvjetne kulture, a ja smatram da je to moguće i u budućnosti. Duh dijaloga je božanski duh pa ako čovječanstvo ne želi izginuti, taj duh treba usvojiti većina. Podsjećajući na riječi libanonskoga proroka Khalila Gibrana o Kristu, mogu reći: “Jedna osoba s Bogom, makar bila i poražena, zna da je pobjednik!”

(S engleskog preveo Mato Zovkić)